

Ermeni Mezaliminin Kars'taki İktisadi Boyutu

Nurhan Aydın¹

Kübranur Öztürk Derici²

Özet

Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetinde asırlarca huzur, güven ve hoşgörü ortamında yaşamışlardır. Ancak 18. Yüzyıla gelindiğinde Ermenilerin imparatorluktaki bu ayrıcalıklı konumları Avrupalı devletlerin ilgisini çekmiş, Ermenilerin bu durumlarından faydalanarak Kafkasya'da hükmedebilecekleri yeni bir alan yaratmak istemişlerdir.

19. yüzyıl itibariyle Ermeniler bağımsız olmak amacıyla harekete geçmişlerdir. Ermenilerin bu düşüncesi Rusların Ermenileri Osmanlılara karşı kışkırtması sonucunda olmuştur. Özellikle de 93 Harbi sırasında Rus ordusunda bulunan Ermenilerin Osmanlı ordusuna karşı kullanılması, aynı zamanda Osmanlı ordusu içerisindeki Ermenilerle irtibata geçerek Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne ihanetini gün yüzüne çıkarmıştır.

Ermeniler bağımsız olma istekleriyle Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçmişler, Avrupa Devletlerinin destekleriyle de istediklerini alabilmek ve Doğu Anadolu'da kendilerine ait bir devlet kurabilmek amacıyla harekete geçmişlerdir. Bu doğrultuda ilk olarak Doğu Anadolu'yu Müslümanlardan temizlemek ve bölgede Ermeni devletini kurabilmek için çalışmalara başlamışlardır. Bölgedeki taşkınlıkları sebebiyle Osmanlı Devleti tarafından zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır. Ermeniler, göç ettirilmeleri olayını Avrupa devletlerine karşı bir katliam olarak göstermişler, dünya kamuoyunda yer edinmeye çalışmışlardır.

Ermeniler bağımsız olma ve Doğu Anadolu'da bir devlet kurabilme amacıyla Doğu Anadolu'daki halkı katletmeye başlamışlardır. Bu çalışma Ermenilerin Kars ve çevresinde yaptıkları katliamın iktisadi boyutunu gözler önüne sermektedir.

1 Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, z.nurhanaydin@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-2240-2548

2 Doktora Öğrencisi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, kubraozturk73@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3240-3499

GİRİŞ

Ermeni ismi ilk olarak İran'ın Kirmanşah şehrinin birkaç kilometre doğusundaki Behistan kasabasının yakınlarında bulunan kayalıklardaki oyma yazılarda görülmüştür. Bu yazılarda I. Daryus'un zaferleri kayalara oyma yazılarla yazılarak kabartma resimlerle süslenmiştir. Ermeni adının nerden geldiği kesin olarak bilinmese de Anadolu'da Teselya'da Ermeni ismine benzer birtakım kasaba ve limanlar olduğu biliniyordu. Ayrıca Ermeni tarihçisi Karakasyan da "Armania" adının eski Sami dilinden geldiğini ve Ararat yani Ağrı şehri anlamına geldiğini, bu nedenle de İranlıların da Ermenilerin burada oturmalarından dolayı bu ismi verdiklerini iddia etmiştir³.

Özellikle de Doğu Anadolu ve Kafkasya'da yaşayan Ermeniler, Bizans İmparatorluğu, İran ve Arapların mücadelesi alanında sıkışıp kalmışlardır. Bu mücadeleler arasında kalan Ermenilerin bir kısmı da Gürcistan, Galiciya ve Polonya'ya, büyük bir kısmı da Akdeniz kıyılarına göç etmişlerdir. Selçuklu Devleti'nin İran ve Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya gelmesi ve 1064 yılında Kars ve Ani'yi ele geçirerek 1071'de Malazgirt Savaşı ile Bizans İmparatorluğu'nu mağlup etmesi üzerine Ermeni krallıkları da Bizans tarafından dağıtılmıştır. Bunun üzerine de Ermeniler Kilikya bölgesine göç etmişlerdir. Ermenilerin diğer bir kısmı ise Gürcistan tarafından ilhak edilmiş, ancak Gürcistan'ın da Moğollar tarafından işgal edilmesi üzerine bölgede İlhanlılar Devleti kurulmuştur⁴.

Bizanslılar, Kafkaslarda küçük bir prenslik halinde yaşayan Ermenileri kendi hakimiyetlerinde bulunduruyorlardı. Ortodoks olan Bizanslılar, kendi hakimiyetlerinde bulunan diğer milletleri de kendi dinlerine girmeye zorlamışlar, Gregoryen mezhebine sahip olan Ermeniler de bu baskılardan rahatsız olmuşlardır. Baskıların boyutunu arttırması üzerine Ermeniler, Selçuklu Türklerinin hoşgörü politikasını görmüşler ve onların hakimiyetine girmişlerdir. 1015 tarihinde Çağrı Bey'in seferleri ile başlayan Türk-Ermeni ilişkileri, sonrasında düzenli fetih hareketleri ile daha da ilerlemiştir. Büyük Selçuklu Hükümdarı Alparslan'ın 1071 tarihinde kazandığı zafer Anadolu'nun Türkleşmesinin başlangıcı olmuş, Ermeniler de bu dönemden itibaren Türklerin idaresinde huzurlu bir şekilde yaşamaya başlamışlardır⁵.

3 Habib Çap, "Türk-Ermeni İlişkileri (1919-1923)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir 2001, s.7-8.

4 Hülya Yazar, "Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 13, Yıl: 2002, s.36-37.

5 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I, (1906-1918)*, Ankara 1995, s.4.

1. Osmanlı Devleti Zamanında Ermeniler

1324 tarihinde Osman Gazi'nin devletin merkezini Bursa'ya taşıması üzerine, o dönemde Kütahya'da yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı, Ermeni ruhani reisliği ile birlikte Bursa'ya nakledilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin de Ermenilerle ilk teması ve ilişkileri burada başlamıştır. Ermeniler bu dönemde buldukları bölgelerde azınlık olarak küçük beylik ve krallıkların yönetimi altında bulunuyorlardı. Siyasi ve sosyal açıdan ise herhangi bir teşkilatları bulunmuyordu. Ermeniler Osmanlı Devleti'ne kadar yönetimi altında oldukları devletlerin baskıları altında ezilerek yaşamışlardı. Fatih Sultan Mehmet dönemine gelindiğinde ise Ermeniler ilk olarak din ve özgürlüklerine kavuşmuşlardı. Bu dönemde Ermeniler için bir Patrikhane tesis edilmiş ve başına da Ermeni Patriği Hovakim getirilerek Ermenilerin dini yönetimi Patrikhane'ye verilmişti. Fatih Sultan Mehmet dönemiyle birlikte zengin ve rahat bir hayata kavuşan Ermeniler, sanat ve ticaretle de önde gelen topluluk olmuşlardır. Yavuz Sultan Selim döneminde 1514'te Tebriz'den İstanbul'a kadar Ermenilerden birçok sanatçı aileleriyle birlikte İstanbul'a gelmişler ve İstanbul'un en güzel yerlerinde yaşama fırsatı bulmuşlardır. Türkler ve Ermeniler bu dönemde sevgi ve güven ortamında birlikte yaşamışlardır⁶.

Ermeniler Osmanlı Devleti hakimiyetinde yıllarca huzur ve güven ortamında yaşamışlar, bu durum ilerleyen zamanlarda Batılı ülkelerin dikkatini çekmiştir. Avrupa devletleri Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki bu ayrıcalıklı konumlarından faydalanmak istemiş, Osmanlı Devleti'ndeki ticari durumlarının geleceği için Ermenilerle ilgilenmeye başlamışlardır. Avrupa Devletlerinden ilk olarak Fransa, 1630 yılından itibaren Ermeniler arasında Katolik propagandası yapmaya başlamıştır. Bu propagandaların sonucunda da Ermenilerin bir kısmı Katolik olmuşlardır. Avrupalı devletlerin Ermenilerle ilgilenmesi sonucunda Osmanlı Devleti hakimiyetindeki Ermenilerin ilk ayrılıkçı hareketleri 1828-1829 tarihlerinde Osmanlı-Rus Harbi'nde başlamıştır. Savaş sırasında Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler Osmanlı ordusunun harekâtı ve konumlarını Rus ordusuna söyleyerek Doğu Anadolu'nun işgal edilmesine sebep olmuşlardır. Ermenilerin Ahıska ve Kars'taki faaliyetleri sonucu buralardaki kaleler de kolayca Rusların eline geçmiştir⁷.

1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte Ermeniler, gazeteler çıkarmaya başlamışlar ve yeni okullar açmışlardır. Misyonerler de bu dönemde

6 Yarat, "Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri", s.37-38.

7 Muammer Demirel, **Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)**, T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996, s.1-2.

Ermenilerle yakından ilişki kurmuşlar, Ruslar da açılan Ermeni okullarında ihtilalci fikirleri yaymaya çalışmışlardır. 1856 yılındaki Islahat Fermanı'ndan sonra Ermenilere devlet içinde devlet yetkileri veren "Nizamname-i Millet-Ermeniyân ilan edilmiştir. 30 Mart 1863 tarihinde ilan edilen bu nizamname ile Ermeniler 140 üyeden oluşan bir meclis kurmuşlardır. Ermeniler bu meclisle dini işlerle birlikte eğitim, sağlık, vergi ve kısmi olarak da adalet işleriyle ilgili ilgilenerek karar vereceklerdi. Ermenilerin kurdukları bu meclis aynı zamanda toplu olarak hareket etmelerini sağlamış, olağanüstü zamanlarda toplanma kararları sayesinde de ihtilalcilik fikirlerinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Rus ordusundaki Ermeni subay ve komutanların sayesinde Doğu Anadolu işgal edilmiştir. Ermeni komutanlar bu işgali Osmanlı ordusundaki Ermenilerin yardımıyla gerçekleştirmişlerdir. Rus ordusunda Ermeni komutanın işgal ettiği yerlerde Müslümanlar katledilmiştir. Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler, Rusların kışkırtması sonucu ayaklanarak toplu hareket etmeye başlamışlardır⁸.

2. Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı

1856 yılına kadar Osmanlı Devleti hakimiyetinde bulunan Ermeniler, huzur ve güven içerisinde yaşamışlar, herhangi bir çatışma içinde bulunmamışlardır. Ancak söz konusu tarih itibariyle Ermeniler arasında patrikhanenin de dahil olduğu bir iç çatışma mevcuttu. 1875 yılında Hersek'te isyan çıkması ve büyük devletlerin bu isyana karışarak Balkanlarda yenileştirme ve iyileştirme bahanesiyle bu bölgede çalışması üzerine Ermeni Kilisesi de bunu fırsat olarak görmüş, aynı şeyi Doğu illerinin özerk olabilmesi için çalışmalarına başlamışlardır. Hersek ve Bulgaristan isyanlarının çıkması üzerine Avrupa devletleri İstanbul'da bir konferans düzenlenmesini planlamış, Ermeniler de bu konferansa katılabilmek amacıyla devletlere muhtıralar göndermişlerdir. Ermenilerin konferansa katılmak istemelerindeki amaç ise kendilerinin de özerklik istemesi ve bu durumu konferansta görüşmek istemeleri idi. Ermenilerin bu toplantıya katılmasına rağmen toplantıda Ermenilerin durumu görüşülmedi. 24 Nisan 1877 tarihinde Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açması üzerine Ermeniler de özerklik umutlarını bu savaşa bağladılar. 1877-1878 savaşı Osmanlı Devleti açısından oldukça zor geçmiş, ağır koşullar altında 3 Mart 1878'de Yeşilköy Antlaşması'nı imzalamak durumunda kalmışlardır. Ermenilerin çabalarıyla antlaşmaya bir madde daha eklenmişti. Söz konusu 16. Maddede; Ermenistan isimli bir devlet olduğunu ve bu devletin ihtiyaçları olduğunu, devletin Kürtler ve Çerkezler tarafından tehdit edildiği ve güvenliklerinin sağlanması gerektiğinden söz edilmiştir. Yeşilköy

8 Demirel, *Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, s.2-3.

Antlaşması'nın söz konusu 16. Maddesi nedeniyle Ermeni Sorunu ilk olarak uluslararası alanda yer almış oluyordu. Ancak bu anlaşma yürürlüğe girmedi. Avrupa Devletleri antlaşmanın Rusları üstün bir duruma getirdiğini iddia ederek Berlin'de bir kongrenin düzenlenmesine karar vermişlerdir. İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya'nın katılımı ile düzenlenen konferansa Rusya da katılmıştır. 13 Haziran- 13 Temmuz 1878 tarihleri arasında düzenlenen konferansta Osmanlı Devleti, Yeşilköy Antlaşması'na nazaran daha az yükümlülüğü olan bir anlaşma imzalamıştı. Berlin'de imzalanan anlaşmada Ermenilerle ilgili olarak; Ermeni nüfusunun bulunduğu illerde gerekli düzenleme ve yeniliklerin yapılacağı, Ermenilerin huzur ve güvenliklerinin temin edileceği ve konuyla ilgili olarak diğer devletlerin bilgilendirilerek alınan tedbirleri kontrol edeceğinden söz edilmiştir⁹.

Yeşilköy Antlaşması'nın ardından Ruslar Ermenilerin hamisi gibi görünmeye başlamış, ancak Berlin Antlaşması'nın imzalanmasıyla Ermeniler için bir ıslahat yapılmasını da gerekli görmediklerini belirtmişlerdir. Rusya'nın böyle düşünmesindeki sebep ise Ermenilerin İngilizlere yaklaşmış olmasıydı. Diğer yandan Doğu Anadolu'daki Ermenilerin bağımsız olma düşüncelerinin Rusya'da yaşayan Ermenileri de etkileyeceği düşüncesi, Ruslar tarafından Ermenileri bir bakıma tehdit olarak görmelerini sağlıyordu¹⁰.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girmeden önce Ermeniler Komitalar kurmuşlardı. Bu dönemde Avrupa Devletleri Ermeniler üzerinde misyonerlik faaliyetlerini yoğunlaştırmış ve bu kapsamda Anadolu'da misyoner okulları açmıştır. Avrupa Devletlerinin bu misyonerlik faaliyetleri Anadolu'da Ermeniler tarafından birçok olayın çıkmasına neden olmuş ve bu olaylarda Müslümanlar katledilmiştir¹¹.

Ermeni cephesinde olayların ciddi boyuta ulaşması 1890 yılında oldu. 1890 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Erzurum'da Anavatan Müdafileri Cemiyeti mensupları ve İstanbul Kumkapı Hınçak Partisi üyelerinin Ermenileri kışkırtması sonucunda meydana gelen olaylar, asırlardır barış içinde yaşayan Müslüman ve Ermeni topluluklarını karşı karşıya getirdi. Her iki taraftan 12 kişinin öldüğü olaylar, Avrupa basını tarafından Ermenilere yapılan bir katliam olarak nitelendirildi. Avrupa Devletleri bu tarihlerde Osmanlı Devleti'ne Ermeniler konusunda baskı yapmış ve

9 İlhan Akbulut, "Türk Tarihinde Ermeniler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 50, Sayı:1, Yıl: 1995, s.32.

10 Kürşad Erdoğan, "Osmanlı Askeri Belgeleri ile 1915 Ermeni Olaylarının Değerlendirilmesi (Erzurum-Kars İlleri)", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Edirne 2011, s.12.

11 Erdoğan, "Osmanlı Askeri Belgeleri ile 1915 Ermeni Olaylarının Değerlendirilmesi (Erzurum-Kars İlleri)", s.12-13.

Ermeni çetelerinin olaylar sebebiyle ceza almasını engellemişlerdir. Diğer yandan 1897 yılında II. Abdülhamit Ermeniler için genel bir af çıkardı. Ancak çıkarılan bu affa rağmen Ermenilerin çeteleşme ve komitacılık faaliyetleri devam etti. 1892 yılının sonlarında Ermeniler Van Valisine karşı suikast teşebbüsünde bulunmuşlar, 1893 yılında da Merzifon, Ankara, Amasya, Tokat, Çorum ve Yozgat ve Diyarbakır'da II. Abdülhamit'e karşı pankartlar asarak birtakım olaylar çıkarmışlardır. Avrupa Devletlerini kendi yanına çekmek isteyen Ermeniler, 1894 yılında Patrik Aşıkyan'a suikast düzenleyerek Sason'da olaylar çıkardılar. Sason ayaklanması, Ermeni tarafından kayıplar olması sebebiyle Avrupa basınına Türkler aleyhine harekete geçirdi. Olaylar üzerine kurulan Uluslararası Tahkikat Komisyonu, 20 Temmuz 1895 tarihinde yayınladığı bir raporda Ermenilerin masum olmadığını açıkladı. Sason ayaklanmaları Ermenilere uluslararası bir boyut kazandırdı. Bu olaylar İngiltere, Fransa ve Rusya'ya ıslahat yapması için bir baskı oluşturuyordu. Avrupa Devletleri Mayıs 1895'te Babıali'ye verdikleri notada Doğu Anadolu'nun altı ilinde (Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Elâzığ, Diyarbakır) Ermenilere imtiyazlar verilmesi, Babıali'nin de bölgede askeri, idari ve mali açıdan yetkilerinin kısıtlanmasını istiyorlardı. II. Abdülhamit buna karşı çıkmış, bunun üzerine İngiltere de ıslahatların yapılması konusunda Rusya'ya baskı yapmıştır. Ancak Rusya ve Fransa İngiltere'nin bu baskılarına kulak asmamıştır¹².

Sason İsyanı sonrası Babıali üzerindeki hedeflerine ulaşamaması üzerine Ermeniler, 1895 yılında Hınçak Komitası üyelerinin kışkırtmasıyla İstanbul, Erzincan, Bitlis, Gümüşhane, Trabzon, Maraş ve Erzurum başta olmak üzere birçok yerde isyan çıkardılar. Bu bölgelerde kendilerine katılmayan Türklere yönelik saldırılarda bulundular. Hınçak ve Taşnak Komiteleri 1896 yılında Van'da bir isyan çıkardılar. Bu isyanda 418 Müslüman ve 1715 Ermeni öldü. Bunun ardından Ağustos 1896'da Osmanlı Bankası'na saldırı düzenlendi. Van olayları ve ardından gerçekleşen Osmanlı Bankası saldırı üzerine İngiltere, Babıali'ye ıslahat yapması konusunda baskıda bulundu. İngiltere'nin 20 Ekim 1896 tarihli notası sonrası II. Abdülhamit ıslahatın sadece Doğu illerinde değil tüm vilayetlerde uygulanmasına karar vermiş, ayrıca Ermenilere yönelik de bir af kanunu çıkarmıştır. Aynı tarihlerde Girit İsyanı ve Yunan Savaşı'nın çıkmasıyla Osmanlı Devleti dikkatini buraya yöneltmiş, Ermeni olayları bir müddet geri plana düşmüştür¹³.

12 Özcan Mert, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, Yıl: 2003, s.158-159.

13 Mert, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler", s.160.

1. 3. Ermeni Tehcirinin Uygulanması

1878 tarihinden itibaren Avrupa Devletleri ve Ermenilerin yoğun çabalarıyla ortaya atılan “İslahat Planı”, 1915 yılının mayıs ayından itibaren yerini “Ermeni Katliamı” na bırakmıştır. İslahat planıyla Ermeniler “hor görülen” ve “hakları ellerinden alınan” imajıyla kendilerini Avrupa’ya karşı böyle lanse ettirmişler, “katliam” sözüyle de “sürülen”, “toplu olarak katledilen” olarak nitelendirerek Avrupa kamuoyunda kendilerine yer edinmek ve taraftar bulmayı amaçlamışlardır. Osmanlı Devleti açısından hiçbir surette kabul edilmeyen bu ifadelerde Ermenilerin aksine, katledilen hep Anadolu ve Kafkasya’daki Müslüman halk olmuştur. Ancak Ermeni kaynaklarına göre Birinci Dünya Savaşı sırasında 300 bin Ermeninin öldürüldüğü iddia edilmiş, hatta bazı kaynaklarda bu sayının abartılarak 1,5 milyona kadar çıkardıkları görülmüştür. Ancak tarihi kaynaklar incelendiğinde Ermenilerin bu iddialarının asılsız olduğu görülmektedir. Ermenilerin Patrikhane ve Konsolosluk kaynağı olan New York Times Gazetesi’nin 5 Eylül 1915 tarihli gazetesine göre 500 bin Ermeni’nin açlıktan öldüğünü, aynı gazetenin 24 Eylül 1915 tarihli sayısına göre 500 bin Ermeni’nin öldüğünü ve 7 Ekim 1915 tarihli sayıya göre de 800 bin Ermeni’nin katledildiği iddia edilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ermeni nüfusuna bakıldığında göç ettirilen veya da katledilen Ermenilerin sayısındaki farklılıklar nedeniyle bu sayıların gerçeği yansıtmadığı görülmektedir¹⁴.

Tehcir kelimesi aslen Arapça “hecera” fiilinden gelmektedir. Anlam olarak ise “bir yerden bir yere göç ettirmek” veya “hicret ettirmek” manasında kullanılmıştır. Ermenilerin iddialarının aksine sürgün anlamı taşımamaktadır. Tehcir meselesi kanunlaştıktan sonra da “Sevk ve İskân” kanunu olarak geçmiştir. Buna rağmen Avrupa ve Ermeniler tarafından “Tehcir” kelimesi farklı yönlerle çekilerek çoğu zaman olaylar dramatize edilmiştir. Ermeniler Osmanlı Devleti sınırları içinde veya dışında Batı’dan maddi ve manevi destek almışlardır. Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla da bu destekleri fiiliyata dökerek faaliyetlerini arttırmışlardır. Osmanlı Devleti içerisinde Ermeni milletvekilleri, devlet yönetimindeki yetkili kişiler, Patrikhane ve konsolosluk çalışanları bu faaliyetleri yürütürken, diğer yandan da komitacılık ve çetecilik faaliyetleri de mevcuttu. Ermeniler faaliyetlerini yürütürken direktiflerini sistemli ve planlı bir şekilde köylere kadar iletmişlerdir. Yaptıkları planlarda; Ermenilerin mutlaka silahlanması gerektiği, seferberlik çağrısına uymayacaklarını, silah altına alınan Ermenilerin ordudan kaçarak Ermeni

14 Kenan Ünal, “Doğu Anadolu Bölgesinde Ermeni Mezalimi ve Halk Üzerindeki Etkileri”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2000, s.48-49.

çetelerine katılmalarını, Rus ordularının sınırı geçmeleri durumunda Ruslara katılarak Osmanlı ordusuna karşı savaşacaklarını, Müslüman halkın malını yağmalayarak onları katledecekleri planları mevcuttur. Osmanlı Devleti Ermenilerin bütün bu yaptıklarına karşı savaş halinde olması nedeniyle bölgesel tedbirler alarak olayları kısa süreli yatıştırmaya çalışmıştır. Ancak Ermenilerin olayları giderek büyütmesi üzerine Osmanlı Devleti kesin tedbirler almıştır. İlk olarak 24 Nisan 1915 tarihinde Ermeni komitelerinin kapatılması, evraklarına el konularak liderlerinin tutuklanması tedbiri alınmıştır. 2345 komitecinin tutuklanmasının ardından 27 Mayıs 1915 tarihli bir kanunla Doğu Anadolu'da savaş bölgesi içinde kalan bölgelere, Suriye'ye tehcir edilmiştir. Ancak bu tehcir uygulaması Ermeniler ve Batılı devletler tarafından katliam olarak adlandırılmıştır¹⁵.

4. Birinci Dünya Savaşı'nda Kars ve Çevresinde Ermeniler

93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra özellikle de Doğu Anadolu bölgesinde sınırlara birtakım saldırılar olmuş ve Rus Ermenileri Osmanlı Ermenilerini tahrik etmeye başlamıştır. Bu dönemde Rus Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı casusluk faaliyeti yürütmek ve Osmanlı Ermenilerine karşı isyan ve ihtilal fikirlerini aşlamak amacıyla Kafkasya'da faaliyetlerde bulunuyorlardı¹⁶.

1914 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti Almanya ile yaptığı ittifak sonucu Birinci Dünya Savaşı'na katıldı. Savaş süresince açılan cepheleden en önemlilerinden biri de Kafkas Cephesi'ydi. Bu cephede Osmanlı kuvvetleri Rus ve Ermenilere karşı savaşıyordu. Rusya bu cephenin kendisine coğrafi açıdan yakın olmasını fırsat bilerek Ermenilerle iş birliği yapmış, onları Osmanlılara karşı kullanmaya çalışmıştır. Savaş başladığı sırada Ermeni komiteleri, Ermeni kuvvetlerine Rus kuvvetlerine takviyede bulunulması talimatını vermiştir. Ayrıca 4 Ağustos 1914 tarihinde Kağızman Rus Birlikleri Bölge Komutanlığı, Rus Çarına gönderilen telgrafta Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ermeni kuvvetlerinin örgütlenmelerinin mümkün olmaması durumunda bu birliklerin Rus birliklerine katılması ve savaşa orada devam edecekleri belirtilmiştir. 1914 tarihinde Ermeni Komiteleri, Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilere Ruslarla hareket edeceklerinin direktifini vermiş ve buna bağlı olarak da 3 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan ederek Rusya'ya kaçmışlardır. Böylece asırlardır Osmanlı ülkesinde huzur ve güven ortamında yaşayan Ermeni toplulukları, savaş yıllarında ihanet

15 Ünal, "Doğu Anadolu Bölgesinde Ermeni Mezalimi ve Halk Üzerindeki Etkileri", s.50-53.

16 Bülent Bakar, "Ermeni Tehciri ve Uygulaması", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi*, İstanbul 2003, s.54.

ederek Rusya tarafına geçmiş ve Osmanlı'ya karşı savaş halinde olmuşlardır. Ermenilerin Rus ordusuna katılmak amacıyla gönüllü birlikleri özellikle de Kafkasya'dan gidiyordu. Bunların büyük çoğunluğu 1914 yılında Kars sınırından geçmişlerdir. Ruslar Ermeni birliklerini cephe hattında huzursuzluk çıkarmak ve bölgede Rus işgalini kolaylaştırmak amacıyla savunma hattını oluşturmak amaçlıydı. Ruslar tarafından özellikle de Sarıkamış ve Kağızman'a yerleştirilen Ermeni birlikleri geçtikleri Müslüman köylerinde halkın malını yağmalayarak onları katletmişlerdir¹⁷.

1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı, 1917 yılına kadar Kafkas Cephesi'nde Osmanlı Devleti açısından iyi gitmemiştir. 1917 yılında Bolşevik İhtilali'nin çıkması üzerine Rusya savaştan çekilmiştir. Savaşın başından ihtilale kadar geçen dönemde Trabzon'un batısından başlayarak Erzincan, Van-Başkale'ye kadar olan yerler Ruslara bırakılmıştır. 1916 yılında Erzincan Ruslar tarafından işgale uğramış ve iki yıl boyunca işgal altında kalmıştır. Bölge işgal altında kaldığı müddetçe Rus askerleri Ermeni çeteleriyle birlikte bölgede Müslüman halka yönelik katliam ve yağma hareketlerinde bulunmuşlardır¹⁸. Rusya'nın savaştan çekilmesi sonrasında 1918 yılında Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmış ve Kafkasya'da Rus işgali dönemi de sona ermiştir. Ancak Rus işgalinin sona ermesiyle Ruslar bölgeden çekilmiş, ancak yerini Ermenilere bırakmışlardır. Ermeniler bölgedeki Müslüman halka karşı katliamda bulunmuşlardır. Katliam ancak Türk birliklerinin Erzincan'a ulaşmasıyla son bulabilmiştir¹⁹.

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nin 11. Maddesi, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan çekilmesini öngörüyordu. Ancak Kafkas Orduları Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın çabaları sonucunda 5 Kasım 1918'te Kars'ta Milli İslam Şura Hükümeti kurulmuştur. Ancak 13 Nisan 1919 tarihinde İngilizlerin bu hükümeti dağıtması sonucunda Kars ve Sarıkamış çevresinde Ermenilerin Müslüman halka yönelik katliamları yeniden başlamıştır²⁰.

Kars ve çevresinde yaşayan Müslümanlara yönelik Ermeni saldırıları 1918 ve 1920 yıllarında daha da artmıştır. Bölgeden Rusların çekilmesinin ardından 1918 Nisan'ında Ermeni çeteleri Kars, Kağızman, Revan, Göle ve Çıldır bölgelerinde saldırıya geçerek Türk ve Müslüman halka mezalimde

17 Arzu Boy, "1877-1878'den 1920'ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus-Ermeni İş birliği", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 18, Yıl: 2018, s.116-118.

18 BOA, HR.SYS., 2872-2, M-14-05-1916.

19 Canan Tay, "Ermeni Mezalimi Işığında Kafkas Cephesi", *İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü*, İstanbul 2022, s.31-32.

20 Muammer Demirel, "Sarıkamış'ta Ermeni Olayları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Sayı: 31, Yıl: 2006, s.109-110.

bulunmuşlardır. Ermenilerin çetecilik faaliyetleri Kars ve çevresiyle de sınırlı kalmamış, Güney Kafkasya'daki Müslümanlara kadar varmıştır. İngilizlerin 1919'da Kars İslam Şurası'na son vermelerinin ardından Ermeniler de bu bölgede İngilizlerin yardımıyla harekete geçerek Kars, Ardahan, Sarıkamış ve Kağızman'da katliamlara başlamışlardır. 1919 yılının temmuz ayına gelindiğinde Kars ve çevresinde Ermenilerin mezalimi had safhaya ulaşmış, bölge halkı göçe zorlanmıştır. Bölgede yaşanan Ermeni saldırıları Kaymakam tarafından Kazım Karabekir Paşa'ya bildirilmiş, Kazım Karabekir de İngiliz Mümessili Rawlison'a yazdığı mektupta Ermenilerin Kars ve çevresinde katliam yaptıklarını ve sorumluların derhal cezalandırılmasını istemiştir²¹.

İngiliz Mümessili Rawlinson Kars ve çevresine giderek bölgede incelemelerde bulunmuştur. Rawlinson İngiliz Karargahına gönderdiği mektupta Ermenilerin Oltu'dan Bayezid sınırına kadar katliam yaptıklarını ifade etmiştir. Rawlinson ayrıca bölgede yaptığı incelemelerde Ermenilerin disiplinsiz ve kontrolsüz hareket ettiklerini, bunda İngilizlerin de payı olduğunu dile getirerek kendilerinin de "vicdanen sorumlu olduklarını" vurgulamıştır. Diğer yandan Ermeniler, katliam ve yağma yoluyla göçe zorladıkları halkın peşini gittikleri yerde de bırakmamışlar, gidenleri yakaladıkları yerlerde katliamlarını devam ettirmişlerdir. Özellikle de Erivan ve İğdir'dan kaçarak Kağızman'ın Oluklu ve Sarıkamış'ın Yeni Selim köylerine yerleşen Müslümanları da katletmişlerdir. 1919 yılının Ağustos ayında saldırılarını arttıran Ermeniler, Elviye-i Selase'de tek bir Müslüman kalmayınca kadar katliamlarını devam ettireceklerini, bunun için de her türlü mezalimi yapacaklarını belirtmişlerdir²².

5. Ermeni Mezaliminin İktisadi Boyutu

İngilizler Kars İslam Şura Hükümeti'ni dağıtmalarının ardından bir süre sonra Ermeniler bölgeye gelerek saldırılarına başlamışlardır. Ermeniler Sarıkamış'a varmalarından ardından Mescitli Köyü'ne baskın yaparak Erivan Muhaciri olan Derviş Ağa ve ailesinden yirmi kişiyi öldürmüşlerdir. Ermeniler bununla da kalmayıp köyü topla bombardıman ederek köylünün mallarını ve eşyalarını da çalmışlardır. Sarıkamış'ın eski kaymakamı Bekir Sıtkı Bey Ermenilerin bu saldırısını protesto etmesinin ardından kaymakamın evi de Ermeniler tarafından yakılarak para ve eşyalarını da çalmışlardır²³.

21 Erol Yüksel, "Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluşa Kağızman'da Ermeni Tedhişi (1918-1920)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 41, Yıl: 2017, s.291-293.

22 Yüksel, "Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluşa Kağızman'da Ermeni Tedhişi (1918-1920)", s.295, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, DH.KMS., 49-50, H-24-12-1337

23 Fahrettin Kızıoğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ankara 1970, s.100.

Kars Milli Şura Hükümeti'nin kurucularından Cihangiroğlu İbrahim Bey, Hasan Bey, Aziz Cihangiroğlu, Yusuf Bey, Muhlis Efendi, Rus milletinden Simon Raçinski, Kağızmanlı Ali Rıza Ataman Bey, Revanlı Mehmet Bey, Hüseyin Ağa ve Ahmet Efendi hükümetin dağılmasının ardından tutuklanmışlardır. İngilizler ve Ermeniler tarafından hepsinin evlerine el konulmuş, eşyaları da yağmalanmıştır. Aynı günlerde Fırıncı Mustafa Ağa öldürülerek eşyası yağmalanmıştır. Fırıncı Mehmet Ağa'nın oğlu Hasan'ın 700 Osmanlı altın lirası ve 2000 banknot lirası da gasp edilmiştir. 1919 yılı Haziran ayında Kars'ın Hacıhalil köyünden Sumbatoğlu Murat, 500 atlı tarafından kuşatılmış, 8 bin koyun, 500 sığır, ve 200 bin liralık nakit para ve eşyası gasp edilmiştir. Ermeni çeteleri Küçükyusuf, Hacımaho, Sanokaöyü ve Ağadeve köylerine de saldırıda bulunmuşlar, köylerdeki 30 kişiyi katlederek evlerini yağmalamışlardır. 2 bin koyun ve sığırı gasp ederek Kars'a götürmüşlerdir²⁴.

Ermeni General Osebyan komutasındaki çeteler, Kars ve çevresindeki Karapınar, Akdere, Çamurlu, Berdik, Gölbaşı, Aynalı, Kızılçakçak köylerine saldırarak yüzden fazla Müslümanı katletmişlerdir. 2000 koyun, sığır ve 100 bin liralık halı, ev eşyası ve diğer değerli eşyaları da gasp etmişlerdir. Bölgede yaşayan halk Ermeni mezaliminden kaçmak amacıyla Göle ve Çıldır'a kaçmak durumunda kalmışlardır. Ancak bu göç sırasında birçok kadın ve çocuk donarak ölmüşlerdir²⁵.

1919 yılının Haziran ayında Ermenilerin Kars Valisi Garganof, kumandanı Marzmanof'un emriyle Ermeni birlikleri Göle kazasında Müslümanlara yönelik katliam ve yağmada bulunmuşlardır²⁶. Ayrıca Mazmanof komutasındaki Ermeniler Pülümür Köyü'ne saldırarak halkın hayvan ve eşyalarını yağmalamışlar, halktan kaçamayan kişileri de katletmişlerdir. 4 Haziran 1920 tarihinde de Ermeniler Sivin Köyü'ne saldırarak halktan 200 inek ve öküz ile 20 at çalmışlardır. Bunların yanı sıra da köylünün birçok eşyasını alarak köylüleri de yakarak öldürmüşlerdir. Kosor Bucağına bağlı bazı köyleri yakarak 31 köyün de malları, hayvanları ve değerli eşyalarını yağmalamışlardır. Bu bölgede Ermeni mezaliminden kaçan 40 aile ve 200'den fazla erkek, kadın ve çocuk katledilmiştir. Ayrıca 3000 hayvan ile bütün para ve eşyalarını yağmalamışlardır²⁷.

24 Fahrettin Kırzioğlu, *Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler*, Cilt: II, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No:535, Ankara 1978, s.322-323.

25 Kırzioğlu, *Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler*, s.323.

26 BOA, HR.SYS., 2878-59, M-02-12-1920., *Ermenilerin Ruslarla Göle'de yaptıkları katliam için bkz: BOA, HR.SYS., 2878-70, M-0612-1920.*

27 Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, s.107-108.

15. Kolordu Kumandanlığına gönderilen telgrafta Kars'tan gelen Erzurumlu Kurban Efendi'nin malumatına göre; Ermenilerin Müslüman köylerine giderek halkın mallarını gasp ettiği bildirilmiştir. Berdik Karyesinden 93 öküz, 30 inek, 50 koyun, Kalo köyünden de 4 öküz, 10 koyun ve köylülerin diğer eşyaları da Ermeni çeteleri tarafından gasp edilmiştir²⁸.

15. Kolordu Kumandanlığından yazılarak Erzurum'a gönderilen üç raporda Ermenilerin Pozat, Gülantap ve Kurudere'de halkı katlettiği bilgisi verilmiştir. Ayrıca Kurudere'den sekiz kişinin öldürülerek otuz beş kişi ile birlikte 440 hayvanın götürüldüğü de raporda yazmaktadır. Sarıkamış ve Kars civarından gençlerin Ermeniler tarafından kaçırıldığı ve kendilerinden haber alınmadığı, Kars ve Göle ileri gelenlerinden sekiz kişinin öldürülerek savaş vergisi adıyla at, araba, öküz ve diğer hayvanlarının Ermeniler tarafından çalındığı bilgisi de raporda yer alır. Sarıkamış'tan Müslüman olan yüz hanenin hayvanları, paraları ve zahireleri de gasp edilerek Ermeniler arasında paylaştırıldığı bilgisi Erzurum'a gönderilen raporda belirtilmiştir²⁹.

Erzurum'dan Harbiye Nezareti'ne gönderilen bir raporda Ermenilerin Kars'ın Bayrampaşa mahallesinde bir aileye saldırdığından bahsedilmiştir. Ermeniler ailenin bütün eşyalarına gasp ederek aileyi de katletmişlerdir. Ayrıca Kars'ta Eflatun adında bir kişinin evine girerek on bin manatlık eşyasını da çalmışlardır³⁰.

Kars muhacirlerinden Hurşid isimli bir çocuğun 15. Kolordu Komutanlığına verdiği ifadesine göre Türk ordusunun Kafkasya'daki ileri harekatı sırasında Ermenilerin annesini ve kız kardeşlerini katlettiğinden bahsetmiştir. Hurşid isimli çocuk Ermenilerin mezaliminden bir şekilde kaçmış ve Kars hastanelerinden birinde tam elli gün kalmıştır. Çocuğun ifadesine göre Ermeniler kendisinin ve ailesinin yaşadığı köye saldırıda bulunmuş, Müslüman halkı tehdit ederek mallarına el koymuşlardır³¹.

1920 yılı şubat ayı itibariyle Ermeniler Çıldır, Akbaba, Zaruşad ve Şüregel'in de dahil olduğu yirmi sekiz köye baskın düzenleyerek iki binden fazla Müslüman halkı katletmişlerdir. Ermeniler Müslüman haneleri katlettikleri sırada birçok eşya ve hayvanlarını da gasp etmişlerdir³².

28 BOA, HR.SYS., 2877-66, 02-08-1919.

29 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III 1919-1920, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 34, Ankara 1997, s.17.

30 BOA, HR.SYS., 2602-1, 22-01-1919.

31 BOA, HR.SYS., 2878-8, 04-12-1919.

32 BOA, HR.SYS., 2878-24, 22-03-1920.

1920 yılı itibariyle Ermeniler Kars ve çevresindeki Malakan köylerine saldırırlarda bulunmuşlardır. Kars'ın kuzeybatısında bulunan Çakmak Köyü'nden üç milyon manat ve iki yüz at isteyen Ermeni birlikleri, istediklerini alamamışlar, bunun üzerine köyü tahrip ederek halkın eşyalarını yağmalayarak gasp etmişlerdir. Ermeniler Çakmak Köyü'nü talan etmelerinin ardından Yukarıkotanlı, Aşağıkotanlı Böcükli, Tuzluca, Kemerli ve Oluklu köylerine giderek doksan bin manat istemişler, vermedikleri takdirde de Çakmak Köyü'ne yaptıklarının aynısını yapacaklarını söyleyerek köylüleri tehdit etmişlerdir³³.

Ermeniler Penek karyesini işgal etmelerinin ardından bir kısım halkı Göle'ye göndermişlerdir. Burada Toptaş, Gülpınar, Arpaşen batısındaki Telli karyelerinde halkı katletmeye başlamışlar ve Arpaşen karyesinden 48, Tellioglu karyesinden 18 kişiyi şehit etmişlerdir. Ayrıca köylerin içine girerek mallarını ve eşyalarını gasp etmişlerdir. Penek'in işgalinin ardından Zaruşad nahiyesine gelerek buradan 184 tüfek, 37 öküz ve beş yüz bin manat çalmışlardır³⁴.

1920 yılının Nisan ayından itibaren Ermeniler Sarıkamış'a yerleşen Osmanlı muhacirlerini Sarıkamış köylerine yerleştirirken, bölgede yaşayan Müslüman halkı da göç ettirmeye çalışmıştır. Muhacirleri yerleştirmelerinin ardından da köyleri yağmalamaya başlamışlardır. Ermeniler Sübhanazad karyesinden yüz sığır, beş bin pot zahire, on bin liralık hane eşyası, Yukarıkotanlı karyesinden yüz elli sığır, yedi bin pot zahire, yedi bin liralık hane eşyası, Aşağıkotanlı karyesinden de iki yüz sığır, iki bin pot zahire, Tuzluca, Akyar ve Oluklu karyelerinden on bin pot zahire, elli bin liralık ev eşyası, Karahamza karyesinden beş yüz sığır, dört koyun ve on beş bin pot zahireyi yağmalamışlardır. Ayrıca Kırkpınar karyesinden beş yüz sığır, bin koyun, beş bin pot zahire, elli bin liralık altın ve gümüş eşya, Bölükbaş, Katranlı ve Laloğlu karyelerinden bin iki yüz koyun, bin sığır, on beş bin pot zahire, yüz bin lira değerinde eşya, Başköy, Karakal'a, Akçakal'a, Zellige, Beyköyü, Emirhan, Hacıbey ve Yankoca karyelerinden beş bin koyun, iki bin sığır, yüz elli bin liralık eşya ve otuz bin pot zahire yağmalamışlardır³⁵.

Ermeniler 1920 yılının bahar aylarında Zengibasar, Oltu, Kağızman, Sarıkamış ve Kars bölgelerinde de Müslüman halka yönelik katliamlarda bulunmuşlardır. Yöre halkı Bardız'a göç etmek durumunda kalmıştır.

33 BOA, HR.SYS., 2878-34, 26-05-1920.

34 BOA, HR.SYS., 2878-44, 27-07-1920.

35 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III 1919-1920, s.123., *Ermenilerin Kars, Sarıkamış ve Karakurt Havalisinde Yaptıkları Yağma ve Zulüm için bkz: BOA, HR.SYS., 2878-30, M-05-00-1982.*

Aşağısalut, Yukarısalut ve Boyalı köylerinin halkı katledilerek malları ve eşyalarını da gasp etmişlerdir. Ermeni çeteleri Kars'ın Laloğlu köyüne baskın yaparak halkı katletmişler, mallarını, hayvanlarını ve eşyalarını da gasp etmişlerdir³⁶.

SONUÇ

Osmanlı Devleti içerisinde uzun yıllar huzur içerisinde yaşayan Ermeniler, 19. Yüzyıla gelindiğinde Rusya ve Avrupa devletlerinin kışkırtmasıyla Osmanlı Devleti'ne baş kaldırmışlardır. Asırlardır güven içerisinde yaşadıkları devlete ihanet eden Ermeniler bağımsız olmak için harekete geçmişler, bunun için de her yolu denemişlerdir. Doğu Anadolu'da kendilerine ait bir devlet kurmak isteyen Ermeniler, bölgeyi Müslümanlardan temizlemek için halkı katletmeye başlamışlardır.

Ermeniler faaliyetlerini özellikle de Birinci Dünya Savaşı sırasında yoğunlaştırmışlar, bu da Osmanlı Devleti'nin Ermenileri zorunlu göçe tabi tutmasına sebep olmuştur. Ermenilerin tehcir edilmeleri onların kendilerini Avrupa'ya karşı mağdur durumda olduklarını göstermelerine neden olmuştur. Ermeniler bu mağduriyet adı altında kendilerine Türkler tarafından katliam yapıldığını iddia etmiş, buna karşılık da Müslüman halka karşı katliam girişiminde bulunmuşlardır. Zaman geçtikçe katliamların boyutu artmış Doğu Anadolu ve Anadolu'da Müslüman halkı katletmeye başlamışlardır. Özellikle de Kars ve çevresinde katliamlarını yoğunlaştıran Ermeniler, halkın mallarını ve eşyalarını gasp etmişlerdir.

36 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III 1919-1920, s.134., BOA, HR.SYS., 2878-42, M-30-06-1920.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III 1919-1920, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 34, Ankara 1997.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I, (1906-1918), Ankara 1995.

BOA, HR.SYS., 2878-30, M-05-00-1982.

BOA, HR.SYS., 2878-70, M-0612-1920.

BOA, DH.KMS., 49-50, H-24-12-1337

BOA, HR.SYS., 2872-2, M-14-05-1916.

BOA, HR.SYS., 2602-1, 22-01-1919.

BOA, HR.SYS., 2877-66, 02-08-1919.

BOA, HR.SYS., 2878-8, 04-12-1919.

BOA, HR.SYS., 2878-24, 22-03-1920.

BOA, HR.SYS., 2878-34, 26-05-1920.

BOA, HR.SYS., 2878-42, M-30-06-1920.

BOA, HR.SYS., 2878-44, 27-07-1920.

BOA, HR.SYS., 2878-59, M-02-12-1920

Diğer Eserler

AKBULUT, İ. (1995). "Türk Tarihinde Ermeniler", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 50, Sayı:1.

BAKAR, B. (2003). Ermeni Tehciri ve Uygulaması, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2003.

BOY, A. (2018). "1877-1878'den 1920'ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus-Ermeni İş birliği", Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 18.

ÇAP, H. (2001). Türk-Ermeni İlişkileri (1919-1923). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

DEMİREL, M. (1996). Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918), T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

DEMİREL, M. (2006). "Sarıkamış'ta Ermeni Olayları", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sayı: 31.

ERDOĞAN, K. (2011). Osmanlı Askeri Belgeleri ile 1915 Ermeni Olaylarının Değerlendirilmesi (Erzurum-Kars İlleri), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2011.

KIRZIOĞLU, F. (1970). Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920), Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ankara.

- KIRZIOĞLU, F. (1978). Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler, Cilt: II, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No:535, Ankara.
- MERT, Ö. (2003). "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3.
- TAY, C. (2022). Ermeni Mezalimi Işığında Kafkas Cephesi, İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- ÜNAL, K. (2000). Doğu Anadolu Bölgesinde Ermeni Mezalimi ve Halk Üzerindeki Etkileri, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- YARAR, H. (2002). "Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri", OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 13.
- YÜKSEL, E. (2017). "Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluşa Kağızman'da Ermeni Tedhişi (1918-1920)", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 41.